

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ, 38
HELLENIC SOCIETY FOR HUMANISTIC STUDIES
INTERNATIONAL CENTRE FOR HUMANISTIC RESEARCH
STUDIES AND RESEARCHES, 38

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΠΡΩΤΟ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
(23 - 26 ΜΑΪΟΥ 1994)

ΑΚΤΑ
FIRST PANHELLENIC AND INTERNATIONAL CONFERENCE
ON ANCIENT GREEK LITERATURE
(23 -26 MAY 1994)

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ ρητορική τῶν Περσικῶν πολέμων:
ἡ ἔρμηνεία τῆς ἱστορίας στίς Ἱστορίες τοῦ Θουκυδίδη.

ΕΚΔΙΔΕΙ: Ι. - Θ. Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
EDITED BY: J. - Th. A. PARADEMETRIOU

ΑΘΗΝΑ 1997
ATHENS 1997

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ: Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΙΣ *ΙΣΤΟΡΙΕΣ* ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Γιάννης Τζιφόπουλος
(Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Στὰ βιβλία I καὶ VI τοῦ Θουκυδίδη, παραμονὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας ἀντίστοιχα, παρατηρεῖται μία σύμπτωση ἀπόψεων μεταξὺ τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη ὡς πρὸς τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἠττήθηκαν οἱ Πέρσες, δηλαδή ὅτι οἱ Πέρσες ἠττήθηκαν κυρίως ἐξαιτίας τῶν δικῶν τους *παρὰ λόγον* σφαλμάτων (τοῦ *Μήδου παρὰ λόγον πολλὰ σφαλέντος* 1.69.5 καὶ 6.33.6). Ἡ σκόπιμη αὐτὴ ὑποβάθμιση τῆς προσφορᾶς τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους ἀποτελεῖ μία μοναδικὴ καὶ ἰδιάζουσα περίπτωση ὑποτιμητικῆς γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἐρμηνείας τοῦ ἀποτελέσματος τῶν Περσικῶν πολέμων. Ὡστόσο ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ταύτιση τῶν ἀπόψεων τῶν ἀντιπάλων τῆς Ἀθήνας δὲν ἔχει τύχει τῆς προσοχῆς ποὺ ἀξίζει. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς ἀκολουθοῦν σιωπηρὰ τὴν ἐξήγηση τῆς Jacqueline de Romilly ὅτι «ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ὀφείλεται μᾶλλον στὴν ἐχθρικὴ διάθεση τῶν ὁμιλητῶν καὶ ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα τῶν ἀγορητῶν γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὑπόθεσής τους».¹

Αὐτὴ ὅμως ἡ δυσμενὴς γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἐπιχειρηματολογία

1. de Romilly 247. Βλ. ἐπίσης Gomme τόμ. 1, 229, τόμ. 4, 298, καὶ Hornblower (1991) 114. Περαιτέρω συζήτηση γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τῶν Κορινθίων, χωρὶς ὅμως ἀναφορὰ στὴν ταυτόσημη θέση τοῦ Ἑρμοκράτη, βλ. στὸν Starr 321-32, κυρίως 329, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τῶν Κορινθίων θεωρεῖται ὡς πιθανὴ προπαγάνδα Κορινθίων καὶ Λακεδαιμονίων, καὶ στὸν Balcer 127-43, ὅπου ἀπὸ καθαρὰ ἱστορικὴ σκοπιὰ καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν κρίση τοῦ Θουκυδίδη παρουσιάζονται μὲ πειστικὸ τρόπο τὰ σφάλματα στρατηγικῆς τῶν Περσῶν.

τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἂν συνδεθεῖ μὲ τὸ θέμα τοῦ φθόνου, τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσουν μὲ ἐπιμονὴ οἱ Ἀθηναῖοι στοὺς συγκεκριμένους λόγους τους (1.73.4 κ.έ. καὶ 6.83.1-2), στοὺς ὁποίους ἀντικρούουν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη ἀντίστοιχα: στὴν προσπάθειά τους νὰ κατανοήσουν τὰ βαθύτερα αἰτία τῆς ἐχθρικῆς στάσης τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων ἀπέναντι στὴν ἡγεμονία τους, οἱ Ἀθηναῖοι ἐρμηνεύουν αὐτὴν τὴν ἀντίδραση ὡς ἐκδήλωση τοῦ αἰσθήματος τοῦ φθόνου. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ τόσο τῶν Ἀθηναίων, ὅσο καὶ τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη πηγάζουν ἀπὸ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων, τὰ ὁποῖα, κάποια στιγμή μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Ξέρξη, ἀπετέλεσαν σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἀντικείμενο προπαγάνδας μὲ σκοπὸ τὴν προβολὴ τῆς συνεισφορᾶς καὶ τῶν κατορθωμάτων τῆς κάθε πόλεως.² Αντικειμενικὸς στόχος αὐτῆς τῆς προπαγάνδας ἦταν ἡ αἰτιολόγηση τῆς παρούσας ἢ μελλοντικῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία στὴν περίπτωσή τῆς Ἀθήνας ὀδηγεῖ στὴν αὐτοπροβολὴ τῶν Ἀθηναίων ὡς ἐλευθερωτῶν τῆς Ἑλλάδος.³

Στὴν ἐργασία αὐτὴ συζητοῦνται σύντομα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναπτύσσουν σὲ σχέση μὲ τοὺς Περσικοὺς πολέμους οἱ Κορίνθιοι, ὁ Ἑρμοκράτης καὶ οἱ Ἀθηναῖοι στὰ βιβλία I, VI καὶ VII τῶν *Ἱστοριῶν* τοῦ Θουκυδίδη. Στὴ συνέχεια ἐξετάζεται ὁ συσχετισμὸς τῶν ἐπιχειρημάτων τους καὶ πῶς αὐτὸς ἐνισχύεται ἀπὸ παρόμοια ἐπιχειρήματα ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς *Πέρσες* τοῦ Αἰσχύλου καὶ στὶς *Ἱστορίες* τοῦ Ἡροδότου. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποτελοῦν πηγὲς τῶν Περσικῶν πολέμων ποὺ φαίνεται ὅτι γνωρίζει ὁ Θουκυδίδης, χωρὶς ὅμως νὰ υἱοθετεῖ στὸ σύνολό της τὴν ἐρμηνεία τους.

Ἡ ἐχθρικὴ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐπιχειρηματολογία τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη ἐντοπίζεται στὸ ὅτι χρησιμοποιοῦν τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων ὡς ἱστορικὸ παράδειγμα: κυ-

2. Ἐνδεικτικὴ περίπτωσις ἐκδήλωσης πανελληνίας ὁμοψυχίας (ἔστω μικρῆς χρονικῆς διάρκειας) καὶ προπαγάνδας μετὰ τὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν ἀποτελοῦν ὁ ἐνεπίγραφος χάλκινος τρίποδας καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία ποὺ ἀνατέθηκαν στοὺς Δελφοὺς καὶ στὴν Ὀλυμπία ἀντίστοιχα, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. Τζιφοπούλου (1991) 218-27, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γιὰ λεπτομερέστερη συζήτηση τοῦ ρητορικοῦ τόπου τῶν Περσικῶν πολέμων στὶς *Ἱστορίες* τοῦ Θουκυδίδη καὶ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Τζιφοπούλου (1995) 91-115.

ρίως οί Λακεδαιμόνιοι, αλλά και οί Συρακούσιοι, ἐφόσον ἐπιθυμοῦν τὴν ἐπιτυχή ἔκβαση τοῦ πολέμου, πρέπει νὰ μιμηθοῦν τὴν συμπεριφορά τῶν Ἀθηναίων ἀπέναντι στοὺς Πέρσες. Στὶς παραμονές τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οί Κορίνθιοι, ἀπευθυνόμενοι στὴν Ἀπέλλα, συγκρίνουν τοὺς Ἀθηναίους μὲ τοὺς Πέρσες καὶ καταλήγουν στὸ ἐξῆς συμπέρασμα (1.69.5):

..., καὶ ἐς τύχας πρὸς πολλῶ δυνατωτέρους ἀγωνιζόμενοι καταστῆναι, ἐπιστάμενοι καὶ τὸν βάρβαρον αὐτὸν περὶ αὐτῶ τὰ πλείω σφαλέντα, καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς Ἀθηναίους πολλὰ ἡμᾶς ἤδη τοῖς ἀμαρτήμασιν αὐτῶν μᾶλλον ἢ τῇ ἀφ' ὑμῶν τιμωρία περιγεγενημένους,....

Αὐτὴ ἡ σύγκριση τῶν Ἀθηναίων τοῦ 432 π.Χ. μὲ τοὺς Πέρσες καὶ ἡ ταύτισή τους ὁδηγεῖ τοὺς Κορινθίους στὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅπως οί Πέρσες ἠττήθηκαν ἀπὸ δικά τους λάθη, ἔτσι καὶ ἡ λανθασμένη πολιτικὴ τῶν Ἀθηναίων, καὶ ὄχι ἡ βοήθεια τῶν Λακεδαιμονίων, εὐθύνεται γιὰ τὸ ὅτι οί Κορίνθιοι δὲν ἔχουν ἀκόμη ὑποταγεῖ.

Ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν Κορινθίων ἐπιχειρηματολογία ἐκφράζει καὶ ὁ Ἑρμοκράτης, τὶς παραμονές τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας, μολονότι δὲν κατορθώνει νὰ πείσει τοὺς συμπολίτες του (6.33.5-6):

ὀλίγοι γὰρ δὴ στόλοι μεγάλοι ἢ Ἑλλήνων ἢ βαρβάρων πολὺ ἀπὸ τῆς ἑαυτῶν ἀπάραντες κατώρθωσαν. ... ὅπερ καὶ Ἀθηναῖοι αὐτοὶ οὗτοι, τοῦ Μήδου παρὰ λόγον πολλὰ σφαλέντος, ἐπὶ τῷ ὀνόματι ὡς ἐπ' Ἀθήνας ἤει ηὐξήθησαν, καὶ ἡμῖν οὐκ ἀνέλπιστον τὸ τοιοῦτο ξυμβῆναι.

Στὸ χωρίο αὐτό, ὁ Ἑρμοκράτης συγκρίνει τοὺς Πέρσες καὶ τοὺς Ἀθηναίους τοῦ 413 π.Χ. μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως καὶ οί Κορίνθιοι στὸ πρῶτο βιβλίον, καὶ ἀνακαλύπτει ὁμοιότητες μεταξὺ τῆς ἐκστρατείας τῶν Περσῶν καὶ αὐτῆς τῶν Ἀθηναίων στὴ Σικελία. Ἡ αὔξηση τῆς δύναμης καὶ, κατὰ συνέπεια, τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν βασίστηκε, σύμφωνα μὲ τὸν Συρακούσιο στρατηγὸ, στὰ λάθη τῶν Περσῶν καὶ στὴ μετέπειτα ἐκμετάλλευση ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τοῦ φόβου τῶν ἄλλων Ἑλλήνων γιὰ μιὰ νέα ἐπίθεση τῶν Περσῶν στὸ μέλλον.

Λίγο ἀργότερα, στὴν Καμάρινα τῆς Σικελίας, ὁ Ἑρμοκράτης ἐπικεντρώνει περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν αὔξηση τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας καὶ διατυπώνει ἐπιχειρήματα ποὺ προκαλοῦν τοὺς ἀκροατές, κυρίως λόγῳ τοῦ νεωτερισμοῦ τους: ἀπορρίπτει δηλαδὴ τὸν ἰσχυρισμὸ τῶν Ἀθηναίων ὅτι ἐλευθέρωσαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς Πέρσες, γιατί, ὅπως ὑποστηρίζει, ἐνῶ στὸν ἀγῶνα ἐναντίον

τῶν Περσῶν οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἐπιλεγεί ὡς ἀρχηγοί, στή συνέχεια ὑποδούλωσαν ὅλους αὐτούς πού τοὺς εἶχαν ἐπιλέξει (6.76.3-4; 77.1), καὶ παροτρύνει τὸ ἀκροατήριό του νὰ συγκρίνει τὴν διαφορετικὴ νοοτροπία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰωνίας καὶ τῶν νησιῶν ἀπὸ αὐτῆ τῶν Ἑλλήνων τῆς Σικελίας (6.77.1).⁴

Αὐτὴ ἡ σύντομη παρουσίαση τῶν ἐπιχειρημάτων πού ἀναπτύσσουν οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης μὲ ἀφορμὴ τοὺς Περσικοὺς πολέμους φανερώνει μιὰ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων προκλητικὰ ὑποτιμητικὴ ὄχι μόνον γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, στὸν ὁποῖο ὁ ἀπόηχος τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα καὶ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας ἦταν ἀκόμη πρόσφατος. Ἄλλωστε ἦταν ἡ μόνη περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ὑπῆρξε συναίνεση τῶν πόλεων γιὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ ἀντιμετώπιση τοῦ κινδύνου (1.17-18.3). Ἡ ἐρμηνεία πού προτείνουν οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης γιὰ τὴν ἥττα τῶν Περσῶν πιθανὸν νὰ ὑποδηλώνει Σπαρτιατικὴ προπαγάνδα.⁵ Ὡστόσο, καὶ οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης τολμοῦν νὰ ἀμφισβητήσουν τὸ Ἀθηναϊκὸ κλέος τῶν Περσικῶν πολέμων, γιὰτὶ θεωροῦν ὅτι τὸ ἦθος καὶ τὸ ὕφος τῆς Ἀθήνας σταδιακὰ ἄλλαξαν ὡς ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς ἡγεμονικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀθηναίων. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς ἐπιτρέπει καὶ τὸ τολμηρὸ ἐπιχείρημα τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη, τὸ ὁποῖο βασίζεται στὴν ταύτιση Ἀθηναίων καὶ Περσῶν.

Αὐτό, τουλάχιστον, προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης σκόπιμα ὑποβαθμίζουν τὴν φιλοπατρία καὶ τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ τῶν Ἀθηναίων σὰν τὰ κύρια αἴτια τῆς νίκης τους, καὶ στὴ θέση τους προβάλλουν τὴν ἐκμετάλλευση ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων τῶν σφαλμάτων τῶν Περσῶν. Ἐπιπλέον ἡ προβολὴ αὐτῆ ὁδηγεῖ

4... ἔχοντες παραδείγματα τῶν τ' ἐκεῖ Ἑλλήνων ὡς ἐδουλώθησαν οὐκ ἀμύνοντες σφίσι αὐτοῖς, ... βουλόμεθα προθυμότερον δεῖξαι αὐτοῖς ὅτι οὐκ Ἴωνες τάδε εἰσίν... οἱ δεσπότην ἢ Μῆδον ἢ ἓνα γέ τινα αἰεὶ μεταβάλλοντες δουλοῦνται. ἀλλὰ Δωριῆς ἐλεύθεροι ἀπ' αὐτονόμου τῆς Πελοποννήσου τὴν Σικελίαν οἰκοῦντες. Βλ. ἐπίσης 7.21.3 ὅπου ὁ Ἑρμοκράτης ἐξηγεῖ ὅτι ἡ Ἀθήνα ἀναγκάσθηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες νὰ γίνῃ ναυτικὴ δύναμη (ἀναγκασθέντας ὑπὸ Μῆδων ναυτικούς γενέσθαι) καὶ πρβλ. τὸ σχόλιο τοῦ Ἡροδότου 7.144.2: οὗτος γὰρ ὁ πόλεμος (sc. πρὸς Αἰγινήτας) συστάς ἔσωσε τότε τὴν Ἑλλάδα, ἀναγκάσας θαλασσίους γενέσθαι Ἀθηναίους.

5. Starr 329.

Άμεσα στην εὐθεία ἀμφισβήτηση τοῦ δικαιώματος ποὺ πρόβαλαν οἱ Ἀθηναῖοι τῆς *κατ' ἀξίαν* ἄσκησης τῆς ἀρχῆς, λόγω τῆς μοναδικῆς συμβολῆς τους στοὺς Περσικοὺς πολέμους, ἀφοῦ ἡ συμπεριφορὰ τους, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα ἰσχυρίζονται οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης, ἄλλαξε δραματικὰ στὴ μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους περίοδο καὶ κατὰ συνέπεια δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα.

Αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ Ἀθηναῖοι ὁμιλητές, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσουν ἐπιχειρήματα σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων γιὰ διαφορετικὸ ὅμως σκοπὸ ἀπὸ ὅ,τι οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης. Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων δὲν ἀποτελοῦν ἱστορικὸ παράδειγμα. Δὲν χρησιμοποιοῦν δηλαδή τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονὸς γιὰ συγκρίσεις, οἱ ὁποῖες θὰ ὀδηγήσουν σὲ χρήσιμα συμπεράσματα. Ἀντίθετα, σκοπὸς τους εἶναι νὰ πείσουν ἐχθροὺς καὶ φίλους πὼς ἴδρυσαν τὴν ἡγεμονία τους *κατ' ἀξίαν* (1.73.1-2, 5.89, 6.17.7, 18.2, 83.1-2), ἢ ὁποῖα ὅμως, ὅπως οἱ ἴδιοι δηλώνουν, εἶχε ὡς συνέπεια νὰ προκαλέσει καὶ συνεχίζει νὰ προκαλεῖ στοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνας τὸ αἶσθημα τοῦ *φθόνου*.

Συγκεκριμένα, οἱ Ἀθηναῖοι πρέσβεις, ποὺ ἔτυχε νὰ βρίσκονται στὴ Σπάρτη, παίρνουν τὸν λόγο ἀμέσως μετὰ τοὺς Κορινθίους, γιὰ νὰ καθησυχάσουν τοὺς φόβους τῶν Λακεδαιμονίων. Ἰσχυρίζονται πὼς ἡ ἐξαιρετικὴ τους προσπάθεια κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ ἡ προτροπὴ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τοὺς ὀδήγησε νὰ ἀναλάβουν τὴν ἀρχηγία καὶ νὰ συνεχίσουν τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν (1.73.1-75.5).⁶ Ὡς ἐπακόλουθο αὐτῶν τους τῶν προσπαθειῶν ἦταν καὶ ἡ δημιουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, τὴν ὁποῖα οἱ ἄλλοι Ἕλληνες δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ φθονοῦν τόσο ὑπερβολικὰ (*μὴ οὕτως ἄγαν ἐπιφθόνως διακεῖσθαι* 1.75.1), γιατί, ὅπως σημειώνουν λίγο παρακάτω, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φθονεῖ κάποιος αὐτὸν ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν καλύτερη διασφάλιση τῶν συμφερόντων του σὲ κρίσιμες περιστάσεις (*πᾶσι δὲ ἀνεπίφθονον τὰ*

6. Στὸ Μαραθῶνα οἱ Ἀθηναῖοι ἰσχυρίζονται (1.73.4): *μόνοι προκινδυνεῦσαι τῷ βαρβάρῳ, ἐνῶ στὴ Σαλαμίνα (1.74.1): τρία τὰ ὠφελιμώτατα ἐς αὐτὸ παρεσχόμεθα, ἀριθμὸν τε νεῶν πλείστον, καὶ ἄνδρα στρατηγὸν ξυνητάτατον καὶ προθυμίαν ἀκνοτάτην* (λίγο πῖθό κάτω στὸ 1.74.2: *πολύ τολμηροτάτην*).

ξυμφέροντα τῶν μεγίστων πέρι κινδύνων εὖ τίθεσθαι 1.75.5). Οἱ Ἀθηναῖοι ὑποστηρίζουν πῶς καὶ μόνον τὸ γεγονός τῆς ἐξέχουσας συμβολῆς τους στὶς Ἑλληνικὲς νίκες κατὰ τῶν Περσῶν αἰτολογεῖ ἐπαρκῶς τὴν αὐξηση καὶ ἐπέκταση τῆς ἡγεμονίας τους σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Δίνουν ἐπιπλέον τὴν ἐντύπωση πῶς συνειδητοποιοῦν ὅτι ὁ φθόνος ποὺ προκάλεσαν καὶ συνεχίζουν νὰ προκαλοῦν μὲ τὴν ἡγεμονία τους εἶναι μὲν ἀναπόφευκτος λόγω τῆς ἀνθρώπινης φύσης, εἶναι ὡστόσο καὶ ὑπερβολικός, γιατί κάθε πόλη διατηρεῖ ἀναφαίρετο τὸ δικαίωμα νὰ φροντίζει κατεξοχὴν γιὰ τὰ συμφέροντά της.

Ἀπὸ τὴ δημηγορία τῶν Μηλίων καὶ ἐξῆς,⁷ παρατηρεῖται καθαρὰ μιὰ ἀλλαγὴ στὰ ἐπιχειρήματα σχετικὰ μὲ τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπορρίπτουν ἐντελῶς ὅποιαδήποτε ἀναφορὰ σὲ παλαιὰ κατορθώματα, γιατί αὐτὸ τὸ θεωροῦν στείρα ἐπίδειξη ἐπιχειρηματολογίας, ἂν καὶ φυσικὰ δὲν παραλείπουν νὰ τὰ ὑπενθυμίσουν (*ὀνόματα καλὰ* 5.89). Τέτοια ἐπιχειρήματα σύμφωνα μὲ τοὺς Ἀθηναίους δὲν συμβάλλουν πλέον στὸ νὰ πειστεῖ τὸ ἀκροατήριον, καὶ γι' αὐτὸ καὶ ἀπορρίπτονται. Ἡ ἴδια ἀντιμετώπιση ἐμφανίζεται καὶ ἀργότερα στὴν Καμάρινα τῆς Σικελίας, ὅταν ὁ Εὐφημος προσπαθεῖ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν Ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ ἀπαντώντας στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἑρμοκράτη (6.83.1-2).⁸ Ἀπορρίπτει καὶ αὐτὸς τὴν χρῆση ἐπιχειρημάτων σχετικῶν μὲ τοὺς Περσικοὺς πολέμους (*οὐ καλλιεπούμεθα*), ἂν καὶ ἐπαναλαμβάνει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι διακινδύνευσαν τὰ πάντα γιὰ τὴν ἐλευθερία τὴν δική τους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, καταλήγοντας στὸ ἴδιο συμπέρασμα ποὺ κατέληξαν καὶ οἱ πρέσβεις στὸ πρῶτο βιβλίον: *πᾶσι δὲ ἀνεπίφθονον τὴν προσήκουσαν σωτηρίαν ἐκπορίζεσθαι* (6.83.2). Παρόλες τὶς σημαντικὲς διαφορὰς ποὺ ἔχουν ἐντοπίσει ἐρευνητὲς ἀνάμεσα στοὺς λόγους τῶν Ἀθηναίων στὰ βιβλία I καὶ VI,⁹ ἐν τούτοις στοὺς λόγους αὐτοὺς ἐπαναλαμ-

7. Πρὶν ἀπὸ τὸν Διάλογο τῶν Μηλίων ὁ Περικλῆς ἀναφέρεται μὲ συντομία στὸν τρόπο τῶν Περσικῶν πολέμων (1.144.4· 2.36.1-4), συμφωνώντας γενικὰ μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸ πρῶτο βιβλίον.

8. Ὁ τόνος καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν λόγων τοῦ Ἀλκιβιάδου τὴν παραμονὴ τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὰ τῶν Ἀθηναίων στὴ Μῆλο, ἀφοῦ ὁ Ἀλκιβιάδης ὑπονοεῖ ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἀπώτερος στόχος τῶν Ἀθηναίων ἦταν ἡ δημιουργία τῆς ἡγεμονίας (6.17.7, 18.2· πρβλ. 6.16-18 καὶ 89-92).

9. Βλ. Tzifopoulos (1995) 91-115.

βάνεται, ὄχι τυχαία, ἡ ἴδια φράση *πᾶσι δὲ ἀνεπίφθονον*, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις σὲ σχέση μετὰ τὴ συμπεριφορὰ τῆς Ἀθήνας μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους.

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ φθόνου σὲ σχέση μετὰ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων ἐμφανίζεται ἄλλη μιὰ φορὰ στὸ Θουκυδίδη, στὸν τελευταῖο λόγο τῶν *Ἱστοριῶν* ποὺ ἐκφωνεῖ ὁ Νικίας *in oratio recta*. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ σχετικὰ μετὰ τὸν φθόνον καὶ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων δὲν εἶναι ἀναμενόμενα, οὔτε συμπορεύονται μετὰ αὐτὰ τῶν προηγουμένων Ἀθηναίων. Ὁ Νικίας διαφοροποιεῖται τελείως ἀπὸ τοὺς προηγούμενους Ἀθηναίους ὁμιλητές, κυρίως γιατί χρησιμοποιοῖ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων, ὅπως οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης, ὡς ἱστορικὸ παράδειγμα γιὰ συγκρίσεις, καὶ ὄχι γιὰ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας.

Συγκεκριμένα, τρεῖς μέρες μετὰ τὴ ναυμαχία στὸ λιμάνι τῶν Συρακουσῶν, ὁ Νικίας, στὴ γεμάτη πάθος τελευταία του παραίνεση πρὸς τοὺς στρατιῶτες, σημειώνει πὼς στὴ ζωὴ του τήρησε *τὰ νόμιμα* τῶν θεῶν, καὶ *τὰ δίκαια καὶ ἀνεπίφθονα* τῶν ἀνθρώπων (7.77.2). Ἀμέσως παρακάτω ὁμως προτείνει μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα (7.77.3-4):

..., καὶ εἴ τ φ θεῶν ἐπίφθονοι ἐστρατεύσαμεν, ἀποχρώντως ἤδη τετιμωρήμεθα. ἤλθον γάρ που καὶ ἄλλοι τινὲς ἤδη ἐφ' ἐτέρους, καὶ ἀνθρώπεια δράσαντες ἀνεκτὰ ἔπαθον. καὶ ἡμᾶς εἰκὸς νῦν τά τε ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐλπίζειν ἡπιώτερα ἔξειν (οἴκτου γὰρ ἀπ' αὐτῶν ἀξιώτεροι ἤδη ἐσμὲν ἢ φθόνου),....

Αὐτὲς οἱ σκέψεις τοῦ Νικία ὑποδηλώνουν, κυρίως μετὰ τὸν τρόπο ποὺ τὶς παρουσιάζει, τὴν ριζικὴ διαφορὰ του ἀπὸ τοὺς προηγούμενους Ἀθηναίους ὁμιλητές: ὅταν ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς περιγράφει τὸν προσωπικὸ του τρόπο ζωῆς, χρησιμοποιοῖ πρῶτον ἐνικὸ πρόσωπο καὶ ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος μετὰ τὴ συμπεριφορὰ του προσπάθησε νὰ μὴν προκαλέσει τὸν φθόνον τῶν ἀνθρώπων (7.77.2). Παρόμοια ἦταν καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῆς Ἀθήνας, ὅπως ἐπισημαίνουν οἱ Ἀθηναῖοι πρέσβεις καὶ ὁ Εὐφημος, ποὺ μιλοῦν ἐξ ὀνόματος τῆς πόλης. Ὁ Νικίας ὁμως δὲν ταυτίζει τὴν προσωπικὴ του συμπεριφορὰ μετὰ αὐτὴ τῆς πόλης, καὶ ἔτσι ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενον γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἄποψη. Ὅταν ἀμέσως παρακάτω ἀναφέρεται, σὲ πρῶτον πληθυντικὸ πρόσωπο πλέον, στὴ συμπεριφορὰ τῆς πόλης καὶ τὴν συγκρίνει μετὰ ἄλλες παρόμοιες καταστάσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπονοεῖται καὶ αὐτὴ τῶν Περσῶν –σύγκριση ποὺ ἀποτόλμησαν εὐστοχα οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης– τότε γιὰ τὸν Νικία ὁ φθόνος τῶν

ἀνθρώπων δὲν στοιχειοθετεῖ ἰκανὴ ἐρμηνεία. Πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφή τῶν Ἀθηναίων, ὁ Νικίας ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενον ἢ Ἀθήνα μὲ τὴν Σικελικὴ ἐκστρατεία –καὶ κατ’ ἐπέκταση μὲ τὴν ὅλη τῆς συμπεριφορά– νὰ προκάλεσε τὸν φθόνον τῶν θεῶν.

Ἡ διαφορετικὴ ἐρμηνεία ποὺ προτείνει ὁ Νικίας εἶναι ἀξιοσημείωτη μέσα στὴν ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη γιὰ δύο λόγους: I. γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά Ἀθηναῖος χρησιμοποιοῦν τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων, ὄχι γιὰ νὰ αἰτιολογήσει τὴν δημιουργία τῆς ἡγεμονίας, ὅπως ἔκαναν οἱ Ἀθηναῖοι στὴν Ἀπέλλα καὶ ὁ Εὐφημος στὴν Καμάρινα, ἀλλὰ ὡς ἱστορικὸ παράδειγμα γιὰ σύγκριση, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαναν μὲ μοναδικὸ τρόπο οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης. II. Ἡ διπλὴ ἀναφορά τοῦ Νικία στὸν φθόνον τῶν θεῶν ὡς πιθανὴ αἰτιολογία ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι μοναδική, παρόλο ποὺ ὁ φθόνος τῶν ἀνθρώπων ἀπαντᾷ στὴν ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη ἄλλες εἴκοσι φορές, ἐκ τῶν ὁποίων μία πάλι στὸν λόγο τοῦ Νικία.¹⁰

10. Τὸ θέμα τοῦ φθόνου στὸν Θουκυδίδη ἀξίζει ἐκτενέστερη καὶ χωριστὴ μελέτη ποὺ ἐτοιμάζεται, εἰδικότερα ἀναφορικὰ μὲ τὰ ὅσα ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ρητορικὴ* 1386b.9-1388b.11.7 ὅπου φυσικὰ δὲν γίνεται ἀναφορά στὸν φθόνον τῶν θεῶν. Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεῖ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἑξῆς: λέξεις σχετικὲς μὲ τὸν φθόνον (*ἐπίφθονος*, *ἀνεπίφθονος*, *φθόνος*, τύποι τοῦ ρ. *φθονῶ*) δὲν ἐμφανίζονται συχνὰ στὸν Θουκυδίδη (συνολικὰ 22 φορές, 17 σὲ λόγους καὶ 5 στὴν ἀφήγηση), καὶ μάλιστα φαίνεται νὰ ἀπασχολοῦν κατεξοχὴν Ἀθηναῖους ὁμιλητές. Συγκεκριμένα, καὶ *pace* Lateiner (1985) 208 σημ. 25: «*ἀνεπίφθονος* appears here only; *ἐπίφθονος* only here and at 2.64.5; *φθόνος* four other times», ἀπαντοῦν οἱ λέξεις:

ἐπίφθονος 4 φορές: 1.75.2 (λόγος Ἀθηναίων), 2.64.5 (τελευταῖος λόγος Περικλῆ), 3.82.8 (παθολογία τοῦ πολέμου), 7. 77.3 (λόγος Νικία).

ἀνεπίφθονος 6 φορές: 1.75.5 (λόγος Ἀθηναίων), 1.82.1 (λόγος Ἀρχιδάμου), 6.54.5 (ἀφήγηση γιὰ τοὺς τυραννοκτόνους), 6.83.2 (λόγος Εὐφήμου), 7.77.3 (λόγος Νικία), 8.50.5 (γράμμα τοῦ Φρυνίχου).

φθόνος 5 φορές: 2.35.2 (ἐπιτάφιος λόγος Περικλῆ), 2.45.1 (ἐπιτάφιος λόγος Περικλῆ), 3.82.8 (παθολογία τοῦ πολέμου), 4.108.7 (ἀφήγηση γιὰ τὴν Ἀμφίπολη), 7.77.4 (λόγος Νικία).

φθονῶ 7 φορές: 2.35.2 (ἐπιτάφιος λόγος Περικλῆ), 2.64.5 (λόγος Περικλῆ), 3.43.1 (λόγος Διοδότου), 3.84.2 (παθολογία τοῦ πολέμου), 6.16.3 (λόγος Ἀλκιβιάδη), 6.78.2 (λόγος Ἑρμοκράτη στὴν Καμάρινα), 6.78.3 (λόγος Ἑρμοκράτη στὴν Καμάρινα).

Εἶναι φανερὸ ὅτι μόνο δύο μὴ Ἀθηναῖοι χρησιμοποιοῦν τὸ θέμα τοῦ φθό-

Ἡ περίπτωση συνεπῶς τοῦ Νικία ἀποτελεῖ τὴν ἐξαίρεση μέσα στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη. Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναπτύσσει μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι συμφωνοῦν μὲ τὸ ἦθος του ποὺ διαπνέεται, ὅπως εὐστοχα ἔχει δεῖξει ὁ D. Lateiner, ἀπὸ «περιεχόμενο, ιδέες, ὕφος καὶ ἀντιλήψεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν παράδοση».¹¹ Ἡ ἐπιλογή ὅμως τῶν συγκεκριμένων λέξεων ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, γιὰ νὰ περιγράψει τὴν ἀντίδραση τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων ἐναντία

νου σὲ λόγους τους, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀρχίδαμος καὶ ὁ Ἑρμοκράτης εἶναι εἰδικὲς περιπτώσεις. Ἡ ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ πάθος κυρίως ἀπὸ Ἀθηναίους (ὁ Περικλῆς καὶ μετὰ ὁ Νικίας κατέχουν τὰ πρωτεῖα) ὑποδηλώνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, πῶς ὁ φθόνος εἶναι μᾶλλον ἀθηναϊκὸ πάθος ἢ καλύτερα ἓνα αἶσθημα ποὺ ἐκδηλώνεται πιὸ «ἐλεύθερα» στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα. Ὁ Walcot 52-76 ἔχει ὑποστηρίξει πῶς μία ἀπὸ τὶς διαφορὲς μεταξὺ δημοκρατίας στὴν Ἀθήνα καὶ ὀλιγαρχίας στὴ Σπάρτη ἦταν ἡ συμπεριφορὰ τους ἀπέναντι στὸ αἶσθημα τοῦ φθόνου. Ἡ χρῆση τῆς λέξης ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη φαίνεται νὰ εὐνοεῖ ἓνα τέτοιο συμπέρασμα, ἀφοῦ κυρίως Ἀθηναῖοι ἐπανερχοῦντο στὸ θέμα τοῦ φθόνου καὶ συνεπῶς φαίνεται ὅτι στὴν Ἀθήνα αὐτὸ τὸ πάθος ἐπιτρεπόταν νὰ ἐκδηλωθεῖ (τὸ ἂν ὅμως ὁ ὀστρακισμὸς καὶ ἡ παροχὴ ἴσου δικαιώματος ψήφου ἦταν προσπάθειες τῆς δημοκρατίας γιὰ νὰ ἐλαττώσουν τοὺς κινδύνους ποὺ προέρχονταν ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ ἀπὸ τὴν φανερὴ ἐκδήλωση τοῦ φθόνου, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Walcot, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε). Πρβλ. τὴν πολὺ χρήσιμη εἰσαγωγικὴ συζήτηση γιὰ τὸ φθόνον τῆς Bulman 1-14. Γιὰ τὸν φθόνον ὡς στοιχεῖο τῆς διαπάλης τῶν τάξεων στὴν Ἀθήνα (κυρίως στὸν 4. αἰ. π.Χ.) βλ. Ober 205-08. Ὁ φθόνος βέβαια χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ρήτορες, ὅπως καὶ στὸν Θουκυδίδη, καὶ γιὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν «ἐξωτερικὴ» πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας (βλ. e.g. τὸ λόγο τοῦ Δημοσθένη Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας) γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. κυρίως I. Giatromanolaki, *Interest*.

11. Lateiner (1985) 203-08. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ Πλουτάρχου, *Νικίας* 6.2: τὰς μὲν ἐργῶδεις πάνυ καὶ μακρὰς ἐπειρᾶτο διακρούεσθαι στρατηγίας, ὅπου δ' αὐτὸς στρατεύοιτο τῆς ἀσφαλείας ἐχόμενος καὶ τὰ πλείστα κατορθῶν, ὡς εἰκός, εἰς οὐδεμίαν αὐτοῦ σοφίαν ἢ δύναμιν ἢ ἀρετὴν ἀνέφερε τὰς πράξεις, ἀλλὰ παρεχῶρει τῇ τύχῃ καὶ κατέφευγεν εἰς τὸ θεῖον, τῷ φθόνῳ τῆς δόξης ὑφιέμενος, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Nikolaidis 322, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ κρίση πάντως τοῦ Πλουτάρχου στὸ χωρίο αὐτὸ φαίνεται ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ ἴδιου τοῦ Νικία στὸν Θουκυδίδη (7.77.2-4). Γιὰ τὸν Νικία βλ. ἐπίσης Strauss 11-12, καθὼς καὶ τὴν χρησιμὴ ἀξιολόγηση τοῦ Νικία στὸν Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Lateiner (1985) 208-13.

στην επέκταση τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ἀλλὰ καὶ ἐνάντια στὴν Σικελικὴ ἐκστρατεία, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ εἶναι διπλὰ ἀναφορική: ὁ Νικίας μιλώντας γιὰ τὸν φθόνο τῶν ἀνθρώπων παραπέμπει στὸ θέμα τοῦ φθόνου ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς ἐκπρόσωποι ὅμως τῆς πόλης στὰ βιβλία I καὶ VI (*ἐπιφθόνως καὶ ἀνεπίφθονον*). Ὅταν ὅμως ὁ Νικίας μιλά ἐξ ὀνόματος τῆς πόλης ἀκολουθεῖ τὴν τακτικὴ τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη καὶ διατυπώνει μὲ σαφὴ τρόπο μιὰ δευτέρη δυνατότητα ἐρμηνείας γιὰ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία: ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ τῆς Ἀθήνας δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἐπαρκῶς μόνον ἀπὸ τὸν φθόνο τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν πόλεων. Γιὰ τὸν Νικία ὁ φθόνος τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων ὑποδηλώνει ἓνα αἶσθημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἀπώτερη αἰτία ἴσως ἦταν οἱ θεοί. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ χρῆση τοῦ θέματος τοῦ φθόνου ἀπὸ τὸν Νικία φανερώνει μιὰ παράλληλη καὶ ριζικὰ διαφοροποιημένη παρουσίαση τῶν προηγουμένων Ἀθηναϊκῶν ἐπιχειρημάτων, στὰ ὁποῖα ὁ Νικίας ἀναφέρεται ἔμμεσα καὶ τὰ ὁποῖα «διορθώνει». Παράλληλα, ἡ παραδοσιακὴ αὐτὴ προσέγγιση ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Νικία παραπέμπει καὶ σὲ ἐρμηνείες σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων, οἱ ὁποῖες ἦταν γνωστὲς στὴν Ἀθήνα.

Οἱ *Πέρσες* τοῦ Αἰσχύλου καὶ οἱ *Ἱστορίες* τοῦ Ἡροδότου, ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγὲς τῶν Περσικῶν πολέμων, δείχνουν νὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας τῶν Περσικῶν πολέμων ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Νικίας. Στὸς *Πέρσες* ὁ Αἰσχύλος δραματοποιεῖ τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν ἠττημένων. Ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὰ βιβλία VI καὶ VII τοῦ Θουκυδίδη, ὅπου περιγράφεται ἡ ἤττα τῶν Ἀθηναίων στὴν Σικελία, ἔτσι καὶ στοὺς *Πέρσες* ὁ δραματικὸς χῶρος εἶναι αὐτὸς τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ ποιητὴς ὑπογραμμίζει διαρκῶς τὴν ἔλλειψη κατανόησης τοῦ φθόνου τῶν θεῶν ἀπὸ τὸν Ξέρξη (*οὐ ξυνεῖς... τὸν θεῶν φθόνον* 361-62), τὴν ἀφροσύνη (*ἀφρονεῖ* 782), τὴν νόσον φρενῶν (750), τὴν ὕβριν (821), τὴν ἄτην (822) τοῦ νεαροῦ βασιλιά, καὶ τὴν τιμωρία του ἀπὸ τοὺς θεοὺς στὴ Σαλαμίνα (*ὅταν σπεύδηι τις αὐτός, χῶ θεὸς συνάπτεται* 742, *Ζεὺς τοι κολαστῆς* 827 κ.έ.).¹² Αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία τῶν συμβάντων στὴ Σαλαμίνα υἰοθετεῖ σχεδὸν κατὰ λέξη καὶ ὁ Ἡρόδο-

12. Γιὰ τοὺς *Πέρσες* τοῦ Αἰσχύλου βλ. κυρίως Podlecki 8-26, Winnington-Ingram 1-15, Goldhill 189-93, κυρίως 192-93, καὶ Meier 63-78.

τος, στὸν γνωστὸ λόγο τοῦ Θεμιστοκλῆ μετὰ τὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας (8.109.3):

τάδε γὰρ οὐκ ἡμεῖς κατεργασάμεθα, ἀλλὰ θεοὶ τε καὶ ἥρωες, οἱ ἐφθόνησαν ἄνδρα ἓνα τε τῆς Ἀσίης καὶ τῆς Εὐρώπης βασιλεῦσαι, ἐόντα ἀνόσιόν τε καὶ ἀτάσθαλον,....

Καὶ ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ἐξ αἰτίας τοῦ μεγέθους ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπρόσμενου τῆς νίκης τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν, προτείνουν ὡς ἐξήγησι τὸν φθόνον τῶν θεῶν, ὁ ὁποῖος ἐκδηλώνεται μέσω τῶν σφαλμάτων τῶν ἀνθρώπων, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση τῶν σφαλμάτων τοῦ Ξέρξη. Ὅπως σωστὰ ἔχει παρατηρήσει ὁ A. Podlecki, «ἡ ἀναγωγή τῆς αἰτιότητας στὸ θεϊκὸ ἐπίπεδο συχνὰ παραλληλίζεται μὲ ἐσφαλμένη ἐνέργεια στὸ ἀνθρώπινο». ¹³ Εἰδικότερα γιὰ τὸν Ἡρόδοτο ὁ D. Lateiner ἔχει συζητήσει μὲ πειστικὸ τρόπο τὴν χρῆση τοῦ φθόνου καὶ ἐπισημαίνει πῶς, κάθε φορὰ ποὺ ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει ὡς αἰτία κάποιου γεγονότος τὸν φθόνον τῶν θεῶν, γιὰ τὸ ἴδιο γεγονὸς ἀναφέρει παράλληλα καὶ ἀνθρώπινες αἰτίες καὶ ἀφορμές. ¹⁴ Εἶναι σημαντικό ἄλλωστε ὅτι στὸν Ἡρόδοτο ὁ φθόνος τῶν θεῶν ἀπαντᾷ μόνον 5 ἀπὸ τῆς 21 συνολικῆς φορῆς ποὺ συναντᾶται ἡ λέξις. ¹⁵ Ὅπως ἀργότερα ὁ Θουκυδίδης, ἔτσι καὶ ὁ Ἡρόδοτος δείχνει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ, «τραγικὴ» ἐρμηνεία τῶν γεγονότων καὶ νὰ δίνει περισσότερὴ ἐμφαση στὸν ἀνθρώπινο παράγοντα. ¹⁶

13. Podlecki 22-23.

14. Ὁ Lateiner (1989) 189-210, κυρίως 209, ἐπιπλέον σημειώνει ὅτι μνεῖα τῶν θεῶν στὸν Ἡρόδοτο δὲν μειώνει τὰ ἀνθρώπινα ἐπιτεύγματα στὸν ροῦ τῆς ἱστορίας, γιὰτὶ οἱ θεοὶ βρίσκονται πέραν τῆς ἱστορίας. Ὁ Ἡρόδοτος ἐξηγεῖ καὶ ἐρμηνεύει γεγονότα ἀνάγοντας τῆς αἰτίας τους ταυτόχρονα καὶ στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἀνθρώπους.

15. Βλ. Lateiner (1989) 281 σημ. 25. Ἀπὸ τῆς 21 περιπτώσεις τῆς λέξεως φθόνος στὸν Ἡρόδοτο, μόνον οἱ 5 ἀναφέρονται στοὺς θεοὺς, ἐνῶ 6 φορῆς ἀναφέρεται σὲ δεσπότες καὶ 10 φορῆς σὲ κάποιο ἄτομο ἢ τὸν ἀνθρωπογενικά. Γιὰ τὸν φθόνον τῶν θεῶν ποὺ ἐμπνέει φόβον στὸν Ἡρόδοτο βλ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ von Haehling 85-98, κυρίως 93-94. Ὁ φθόνος τῶν θεῶν φυσικὰ ἐκδηλώνεται στοὺς ἀνθρώπους ὡς νέμεσις, βλ. καὶ Bulman 1-14.

16. Βλ. Lateiner (1989) 281 σημ. 26: «In the *Histories*, specific divinities are invoked less than τὸ θεῖον, and τὸ θεῖον much less than human motive and act. Never does Herodotus allege or corroborate a god's visible interference in any human event».

Πρὸς τὸ τέλος ὅμως τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. ὁ Θουκυδίδης ἀπορρίπτει σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ τὴ στάση τοῦ Ἡροδότου ἔχοντας συνειδητοποιήσει τὴν ἐναλλαγὴ μεταξὺ θεϊκῆς καὶ ἀνθρώπινης αἰτιότητος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ γεγονότα μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν.¹⁷ Ἡ ἐπιμονὴ τῶν Ἀθηναίων στὸ θέμα τοῦ φθόνου καὶ ἡ μοναδικὴ ἐρμηνεία τῶν Κορινθίων καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη, ὅτι οἱ Πέρσες ἠττήθηκαν κυρίως ἐξ αἰτίας τῶν δικῶν τους σφαλμάτων *παρὰ λόγον* μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μέχρις ἐνὸς σημείου ὡς υἰοθέτηση τῶν ἀπόψεων ποὺ συναντοῦμε στὸν Αἰσχύλο καὶ τὸν Ἡρόδοτο, μὲ μία σημαντικότερη ὅμως διαφορὰ: τὰ λάθη τοῦ Ξέρξη καὶ ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων στὴ Σαλαμίνα ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν *παράλογο*, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται παρέμβαση τῶν φθονερῶν θεῶν. Ἐξαίρεση βέβαια ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Νικία. Τὸ ἦθος, τὸ ὕφος, οἱ ἰδέες καὶ ὁ λόγος τοῦ Νικία ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν παράδοση, ἀποτελοῦν τὸν ἐνδιάμεσο συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ παραδοσιακῶν καὶ νέων ἐρμηνειῶν γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Οἱ λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ τρεῖς συγγραφεῖς παραμένουν ἴδιες, καὶ γι' αὐτὸ οἱ φράσεις ποὺ πλάθει ὁ Θουκυδίδης εἶναι πρωτόγνωρες μέσα στὸ νέο, μὴ-παραδοσιακὸ/θεολογικὸ, περιβάλλον τους.¹⁸ Ὁ Θουκυδίδης μεταφέρει τὴν ἐρμηνεία καὶ ἐξήγηση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὸ θεϊκὸ ἐπίπεδο τοῦ Αἰσχύλου στὸ ἀνθρώπινο, καὶ ἐπιπλέον ἀποκλείει τὴν συνύπαρξη παραλλήλων ἐρμηνειῶν ποὺ ἀπαντοῦν στὸν Ἡρόδοτο –μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸν Νικία– μεταθέτοντας ἔτσι καὶ τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἱστορίας ἐξ ὀλοκλήρου στὸν ἄνθρωπο.¹⁹

17. Ὁ Cornford 242 εἶχε προτείνει ὅτι ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὴν σύνθεση τοῦ ἔργου του ἀκολούθησε τὶς ἀρχὲς σύνθεσης τῆς τραγωδίας μὲ μία ἐξαίρεση: μέσω μιᾶς διαδικασίας ὀρθολογισμοῦ (process of rationalization) ἀφαίρεσε τὸ θρησκευτικὸ ἢ θεολογικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν σύνθεση τῶν «τραγικῶν» γεγονότων τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διατήρησε τὸ στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς. Πρβλ. ὅμως κυρίως Engeman 65-78 καὶ Macleod 140-58.

18. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεολογίας ἢ τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου στὸν Θουκυδίδη βλ. Cornford 129-52 καὶ 201-20, Strauss 1-16, Marinatos-Korff (1978) 331-37; Marinatos (1980) 305-10, id. 1981a, id. 1981b:138-40, καὶ Hornblower (1992) 169-97.

19. Ὁ Walcot 50 ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι: «for me changes come and beliefs are modified when we reach the age of Euripides and Thucydides as the foundations of conventional thought are undermined in intellectual circles by the sophists». Μό-

Ἡ χρήση λοιπὸν τῶν γεγονότων τῶν Περσικῶν πολέμων ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη γίνεται μὲ τρόπο μοναδικό: οἱ Ἀθηναῖοι ἀναφέρονται στοὺς Περσικοὺς πολέμους γιὰ νὰ αἰτιολογήσουν τὴν ἡγεμονία τους προβάλλοντας τὴν ἐξέχουσα συμβολή τους στὴ νίκη κατὰ τῶν Περσῶν, ἐνῶ οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης ἐπιχειρηματολογοῦν, θεωρώντας τοὺς Περσικοὺς πολέμους ὡς ἱστορικὸ παράδειγμα ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ τολμήσουν χρήσιμες συγκρίσεις, καὶ οἱ παραλληλισμοὶ ποὺ προτείνουν τοὺς ὀδηγοῦν σὲ πρωτόγνωρες ἐρμηνεῖες. Ἡ περίπτωση τοῦ Νικία ἀποτελεῖ μοναδικὴ ἐξαίρεση καὶ τὸν ἐνδιάμεσο συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὴν παραδοσιακὴ καὶ τὴν νέα ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας: ἐνῶ ἀναφέρεται καὶ αὐτὸς στοὺς Περσικοὺς πολέμους, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Ἀθηναῖοι ὁμιλητές, ἐν τούτοις ἀναπτύσσει ἐπιχειρήματα ὅπως οἱ Κορίνθιοι καὶ ὁ Ἑρμοκράτης, ἀφοῦ θεωρεῖ καὶ αὐτὸς τοὺς Περσικοὺς πολέμους ὡς παράδειγμα ποὺ ἐπιτρέπει «χρήσιμες» συγκρίσεις. Παράλληλα ἡ χρήση τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ φθόνου ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὸν λόγο τοῦ Νικία εἶναι διπλὰ ἀναφορικὴ: παραπέμπει σὲ προηγούμενες ἐρμηνεῖες ποὺ συναντοῦμε στὸν Αἰσχύλο καὶ τὸν Ἡρόδοτο, ἀλλὰ καὶ στὴ «νέα» ἐρμηνεία ποὺ ἔμμεσα προτείνει ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων μὲ τοὺς λόγους τῶν Κορινθίων, τοῦ Ἑρμοκράτη καὶ τῶν Ἀθηναίων: τὰ σφάλματα τῶν Περσῶν ἦταν αἰτία ἐξίσου σημαντικὴ γιὰ τὴν νίκη τῶν Ἑλλήνων, καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ φθόνου τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὄχι τῶν θεῶν, εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπηρεάζει κατὰ κύριο λόγο τὶς σχέσεις μιᾶς πόλης κράτους, ὅπως ἡ Ἀθήνα. Μόνο ποὺ στὴν συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας ἔμοιαζε ἀρκετὰ μὲ αὐτὴ τῶν Περσῶν²⁰.

νο ποὺ οἱ ἀλλαγές αὐτές καὶ οἱ ἀναθεωρήσεις, ὅπως δείχνει ἡ περίπτωση τοῦ Ἡροδότου, εἶχαν προδρόμους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη ἀρχίσει τὴν διαδικασία τῆς ἀμφισβήτησης, βλ. e.g. Evans 279-307.

20. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ι.-Θ. Παπαδημητρίου γιὰ τὴν πρόσκλησή του στὸ 1ο Πανελλήνιο καὶ Διεθνὲς Συμπόσιο Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, καὶ τοὺς ἀκροατὲς τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς γιὰ τὰ χρήσιμα σχόλια. Γιὰ τὶς ἐπικοινωνητικὲς συζητήσεις καὶ τὶς σημαντικὲς τοὺς ὑποδείξεις στὴν παροῦσα ἐργασία εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν καθηγήτρια Κ^α Ι. Γιατρομανωλάκη, ἡ ὁποία ἐπιπλέον μοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαβάσω τὶς ὑπὸ δημοσίευση μελέτες της (*Interest and Justice in Deliberative Oratory: Demosthenes XIV, XV, XVI*, καὶ *Topics of Deliberation in Aristotle's Rhetoric*), καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς συναδέλφους Σ. Ἀ. Φραγκουλίδη καὶ Μ. Λουκάκη.

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΕΡΓΑ

- Balcer, J. M. 1982. «The Persian Wars Against Greece: a Reassessment.» *Historia* 38: 127-43.
- Bulman, P. 1992. *Phthonos in Pindar*. (University of California Publications: *Classical Studies* 35). Berkeley.
- Cornford, F. M. 1907. *Thucydides Mythistoricus*. London.
- Engeman, T.S. 1974. «Homeric Honor and Thucydidean Necessity.» *Interpretation* 4.2: 65-78.
- Evans, J. A. S. 1993. «Herodotus and the Battle of Marathon.» *Historia* 42: 279-307.
- Giatromanolaki, I. *Interest and Justice in Deliberative Oratory: Demosthenes XIV, XV, XVI* (ὑπὸ δημοσίευσή).
 ——— *Topics of Deliberation in Aristotle's Rhetoric* (ὑπὸ δημοσίευσή).
- Goldhill, S. 1988. «Battle Narrative and Politics in Aeschylus' *Persae*.» *JHS* 108: 189-93.
- Gomme, A. W. / A. Andrewes and K. J. Dover. 1945-1981. *A Historical Commentary on Thucydides*. Vols 1-5. Oxford.
- Hornblower, S. 1991. *A Commentary on Thucydides*. Vol. 1: *Books I-III*. Oxford.
 ——— 1992. «The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides does not Tell us.» *HSCP* 94: 169-97.
- Lateiner, D. 1985. «Nicias' Inadequate Encouragement (Thucydides 7. 69. 2).» *CP* 80: 189-213.
 ——— 1989. *The Historical Method of Herodotus*. (*Phoenix Suppl.* 23) Toronto.
- Macleod, C. 1983. «Thucydides and Tragedy.» Στο *Collected Essays*. 140-58. Oxford.
- Marinatos-Kopff, N. and H. R. Rawlings III. 1978. «Panolethria and Divine Punishment. Thuc. 7.87.6 and Hdt. 2.120.5.» *PP* 33: 331-37.
- Marinatos, N. 1980. «Nicias as a Wise Advisor and Tragic Warner in Thucydides.» *Philologus* 124: 305-10.
 ——— 1981a. *Thucydides and Religion*. Königstein/TS. (Beiträge zur klassischen Philologie 129).
 ——— 1981b. «Thucydides and Oracles.» *JHS* 101: 138-40.
- Meier, C. trans. A. Weber. 1993. *The Political Art of Greek Tragedy*. Cambridge.
- Nikolaidis, A. G. 1988. «Is Plutarch Fair to Nicias?» *ICS* 33. 2: 319-33.
- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology and the Power of the People*. Princeton.
- Podlecki, A. 1966. *The Political Background of Aeschylean Tragedy*. Ann Arbor.
- Pomilly, J. de - trans. P. Thody. 1963. *Thucydides and Athenian Imperialism*. Oxford.
- Starr, G. S. 1962. «Why did the Greeks Defeat the Persians?» *PP* 17: 321-32.
- Strauss, L. 1974. «Preliminary Observations on the Gods in Thucydides' Work.» *Interpretation* 4.1: 1-16.

- Tzifopoulos, Y. Z. 1991. «Pausanias as a “Steloskopas”»: an Epigraphical Commentary on Pausanias’ “*Eliakon*” A and B.» Diss. Columbus, Ohio.
- 1995. «Thucydidean Rhetoric and the Propaganda of the Persian Wars Topos.» *PP* 50.2: 91-115.
- von Heahling, R. 1993. «Furcht und Schrecken in Herodots Darstellung und Deutung der Perserkriege.» *Klio* 75: 85-98.
- Walcot, P. 1978. *Envy and the Greeks. A Study of Human Behaviour*. Warminster.
- Winnington-Ingram, R. P. 1983. *Studies in Aeschylus*. Cambridge.

SUMMARY

THE RHETORIC OF THE PERSIAN WARS:
INTERPRETING HISTORY IN THUCYDIDES' *HISTORY*

The Hellenic victories during the Persian Wars enunciated a propaganda that was inevitable. In Thucydides the theme of the Persian Wars is employed by various parties in order to highlight their contribution to the defeat of the Persians, and thereby to explain present and/or future behaviour. In books 1 and 6, however, the Corinthians and Hermocrates employing the Persian Wars as a historical *paradeigma* with emphasis on the Persian mistakes (*τοῦ Μήδου παρὰ λόγον πολλὰ σφαλέντος* 1.69.5 καὶ 6.33.5-6) challenge boldly the Athenian claim to the empire, since Athens' behaviour gradually changed dramatically for the worse towards the Ionians (6.76.3-4, 77.1). Likewise, the Athenians (the envoys at Sparta 1.73.4-75.5, and Euphemus 6.83.1-2) exploit their unique contributions against the Persians in order to persuade friends and foes alike that they justifiably deserve their empire, while at the same time insist that the *φθόνος* of the rest of the Greeks towards their empire is extreme, albeit understandable given human nature (*πᾶσι δὲ ἀνεπίφθονον* 1.75.5 = 6.83.2).

Nicias, however, in the last speech of the *Histories*, modifies these interpretations of Persian the Wars' theme by presenting yet another unique alternative: when he relates his personal way of life, he identifies with his fellow Athenians, i.e. that one's conduct should not provoke the *φθόνος* of other men (7.77.2); but, when he speaks on behalf of Athens, he follows the Corinthians and Hermocrates in treating the Persian expedition as a historical *paradeigma* (7.77.3-4). Athens' hegemony and its annihilation cannot be explained by the envy of men alone, but the envy of the gods should perhaps be taken into account. This alternative interpretation by Nicias was the traditional approach to such matters in Athens. Aeschylus in his *Πέρσαι* (361-2, 742, 750, 782, 821, 822, 827f.) and, to a lesser degree, Herodotus in his *Histories* (8.109.3) explain the extraordinary achievements of the Hellenes in terms of human culpability caused by divine envy. In Thucydides' narrative, therefore, Nicias' traditional interpretation of historical events offers the intermediate link between the views found in Aeschylus and Herodotus and the ones proposed by Thucydides whose interpretation emphasizes human responsibility.